

تحلیل انتقادی صورت و محتوای اشعار کتاب‌های فارسی دوره دوم متوسطه

محمد عالی‌زاده مرشت*

قدسیه رضوانیان**، سمانه جعفری***

چکیده

در برنامه درسی ایران، درس فارسی و کتاب آن به عنوان مهم‌ترین ابزار آموزش زبان رسمی اهمیت بسیاری دارد. از سویی دیگر شعر در انواع منظوم و غیر منظوم آن در ادبیات فارسی از اهمیت بسیاری برخوردار است. از این رو پژوهش حاضر بر آن است که به روش کتابخانه‌ای تحلیل محتوای تلفیقی (کمی و کیفی) به توصیف تحلیلی کتاب‌های فارسی این دوره بپردازد و نشان دهد که آیا اشعار مندرج در این کتاب‌ها قابلیت به تصویر کشیدن یک شمای کلی متناسب، متعالی و مطابق واقع از شعر فارسی را در ذهن دانش‌آموزان دارد؟ نتایج پژوهش حاکی از آن است که کتاب‌های مورد نظر بیشتر نثر محور است. اشعار انتخاب شده بیشتر به ادب حماسی، میهنی، پایداری و انقلاب اختصاص دارد و به دلیل عدم پراکندگی متناسب در نوع ادبی، سبک شعر، قالب شعری، بحر و وزن و ... اشعار کتاب‌های فارسی این دوره چهره درستی از شعر فارسی را به مخاطب نشان نمی‌دهد. ضمن این‌که از نظر جایگاه شاعران مطرح شده و آثار منتخب از ایشان نیز موارد قابل نقد بسیاری در هر سه کتاب وجود دارد. بنا بر موارد مذکور، پژوهش

* دانشجوی کارشناسی ارشد زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه مازندران، بابلسر (نویسنده مسئول)،

Maalizmeresht94artav@gmail.com

** دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه مازندران، بابلسر، ghrezvan@umz.ac.ir

*** استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه فرهنگیان، تهران، sjafari@cfu.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۱۱/۲۷، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۰۲/۲۷

صورت گرفته بر ضرورت بازنگری و اصلاح کتاب‌های درسی مورد مطالعه
صححه می‌گذارد.

کلیدواژه‌ها: کتاب فارسی، اشعار کتاب فارسی، تحلیل محتوا، دوره دوم متوسطه.

۱. مقدمه

مدیریت نوین بر نقش نیروی انسانی و اهمیت کارآمدی آن تأکید بسیار دارد و از این رو امروزه سیاست‌گذاران سراسر دنیا بیش از پیش به آموزش و پرورش نیروی انسانی توجه دارند. اگرچه ارتقای سطح دانش و مهارت در هر سازمانی به صورت تخصصی برنامه‌ریزی می‌شود، باید توجه داشت که پایه اولیه تمامی آموزش‌های رسمی، در نظام آموزش و پرورش کشورها نهاده می‌شود. از این رو آموزش و پرورش دانش‌آموزان و ادامه آن در سطح آموزش عالی از اهداف مهم و بنیادین همه نظام‌های حکومتی است و مسلم است که «اهداف آموزش و پرورش تحقق نمی‌یابد مگر آن‌که یادگیری شکل گیرد؛ از این رو یادگیری را می‌توان قلب آموزش و پرورش دانست. به همین دلیل تمام جهت‌گیری‌ها باید به گونه‌ای ترتیب داده شود که به یادگیری منجر شود» (محمدی باغملایی، ۱۳۹۵: ۳۹).

معلم، دانش‌آموز و محتوای آموزشی سه عامل مهم برای اتفاق افتادن یادگیری هستند و یک برنامه دقیق و جامع باید به هر سه این عوامل توجه داشته باشد. امروزه در برخی از کشورها، نظام آموزشی و به تبع آن محتوای آموزشی متمرکز و یک‌پارچه برای تمامی مدارس یک کشور وجود ندارد. در دهه‌های اخیر در بسیاری از جوامع علمی اقبال به این مسأله افزایش یافت و یکی از دلایل دفاع از آن، ارتقای کیفیت آموزش به سبب واگذاری حق تصمیم‌گیری و مسئولیت پاسخگویی به مدارس بود زیرا در آن صورت، مدیران، معلمان و والدین سهم بیشتری در انتخاب محتوا و ارتقای کیفیت آموزش خواهند داشت. با این حال مطالعه تجارب تمرکززدایی آموزشی نشان می‌دهد که این نوع اصلاحات اغلب در عرصه‌های سیاسی پدید می‌آیند و معمولاً با انگیزه‌های پنهانی و غیر رسمی چون کاهش بودجه‌های ملی، برقرار کردن ریشه‌های دموکراسی سیاسی، کاهش کشمکش‌ها در سطح ملی و ... همراه است و در بسیاری از موارد به سبب نبود نظارت کافی بر مدیران، ممکن است باعث ناکارآمدی و سوء استفاده آنان شود (گویا، ۱۳۸۶: ۱۹-۱۸).

اما از آنجا که نظام آموزش و پرورش ایران متمرکز است و برنامه درسی، کتاب و معلم، محورهای اساسی آموزش و یادگیری هستند، کتاب درسی وسیله اصلی تعلیم و تربیت

است و معلمان و دانش‌آموزان در فعالیت‌های یاددهی-یادگیری بر این ماده آموزشی تکیه دارند (ملکی، ۱۳۸۹: ۱۹۷).

با وجود این، تا چند سال اخیر مسأله بررسی و ارزش‌گذاری کتاب‌های درسی در بین پژوهشگران آن‌چنان که باید جدی گرفته نمی‌شد. اکنون نیز با توجه به تغییر محتوای کتاب‌های درسی، بر اهمیت تمرکز صاحب‌نظران حیطه آموزش بر چنین پژوهش‌هایی افزوده شده و لازم است معدود پژوهش‌های صورت گرفته نیز تکرار شود.

در برنامه درسی ایران، درس فارسی و کتاب آن به عنوان مهم‌ترین ابزار آموزش زبان رسمی اهمیت بسیاری دارد. یکی از مهم‌ترین رسالت‌های این کتاب، انتقال و تثبیت هویت ملی است. زبان فارسی به عنوان زبان رسمی نقش مؤثری در حفظ هویت ملی دارد. اقوام کرد، ترک و عرب زبان کشور به واسطه زبان فارسی، سرود ملی واحدی دارند و از رسانه‌های جمعی استفاده می‌کنند. غیر از اشتراکات زبانی، اهمیت فارسی در ادبیات کشور ما نیز قابل تأمل است. زبان فارسی ذخیره‌ای سترگ از شاهکارهای ادبی دارد که مطالعه و درک آن موجب فرهیختگی و اعتلای فرهنگ فردی و اجتماعی می‌گردد. در نظام آموزشی متمرکز کشور نیز زبان فارسی، معیار است. پس ضروری است که زبان فارسی و نکات و ظرافت‌های آن به خوبی آموزش داده شود.

کارکرد دیگر زبان، انتقال مفاهیم و مقاصد است؛ بنا بر این کتاب‌های آموزش زبان فارسی باید به گونه‌ای تنظیم شود که راهگشای دریافت مفاهیمی باشند که کودک و نوجوان از طریق آنها به مفاهیم دیگر دروس مثل علوم، دینی، اجتماعی و... برسد (نظیری، ۱۳۷۴: ۲۹). بنا بر این یادگیری درس زبان و ادبیات فارسی می‌تواند تا حد زیادی به پیشرفت در سایر دروس بینجامد.

اما تدوین یک محتوای آموزشی به‌روز با قابلیت پرورش تمامی ساحت‌های شناختی کار دشواری است. یک محتوای آموزشی مناسب باید

شامل فرصت‌هایی جهت پرورش مفاهیم، مهارت‌ها، تعمیم‌ها، نظریه‌ها، فعالیت‌های شناختی و عملی، پرسش‌های عمق‌دهنده به یادگیری، مصادیق، انگیزه‌ها، ارزش‌ها و... باشد و با توجه به اصولی چون درونی‌سازی، ارتباط چند وجهی، یادگیری یکپارچه، اولویت صلاحیت‌ها و یادگیری مشترک، تعدد منابع، روش‌ها و فرصت‌های یادگیری، درهم تنیدگی، اهمیت، اعتبار، علاقه، سودمندی، قابلیت‌های یادگیری، ارتقای آستانه قابلیت اجرا و توالی انتخاب شود (جلال نژاد، ۱۳۹۴: ۳۱).

در کشور ما تطبیق محتوا با اصول سند تحول بنیادین و تناسب با ساحت‌های ششگانه سند را نیز باید به موارد یاد شده افزود. در واقع

تصمیم‌گیری درباره محتوای برنامه درسی و به تبع آن کتاب درسی که یکی از مواد مهم آن است، فرآیندی است که باید با بررسی دلایل گوناگون درباره جنبه‌های مختلف محتوا به صورت منطقی و مدلل انجام شود. با این حال ملاحظات نظری (علمی)، فرهنگی، سیاسی و فردی به شدت بر این جریان تأثیر می‌گذارد (فتحی و اجارگاه، ۱۳۹۴: ۱۷۷)

و رویکردها و جهت‌گیری‌های کلی و معذوریت‌ها را مشخص می‌کند.

از آنجا که در آموزش و پرورش کشور با توجه به وجود نظام متمرکز آموزشی، نقش و اهمیت کتاب به عنوان ابزار آموزشی آشکار است، کتاب درسی به عنوان برنامه و ملاک تعیین کیفیت یادگیری بسیار مهم تلقی می‌شود و جای بررسی دارد و بازنگری، تجدید نظر، اصلاح برنامه و محتوای کتاب‌های درسی زمینه‌های رشد برنامه‌ریزی پیشرفت تحصیلی را فراهم می‌آورد (رئیس دانا، ۱۳۷۵: ۸۸).

۱.۱ بیان مسأله

بررسی اجمالی کتاب‌های فارسی دوره دوم متوسطه نشان می‌دهد که یکی از اشکالات و نقاط ضعف این کتاب‌ها این است که متون مندرج در آن‌ها چندان مناسب نیست و نمی‌تواند تصویر درستی از کلیت ادبیات فارسی را در ذهن دانش‌آموزان ایجاد کند. از سویی دیگر شعر فارسی، اعم از متون منظوم و غیر منظوم، با توجه به سابقه دیرین انواع شعر در زبان فارسی و اشمال آن بر انواع و قالب‌های مختلف در همه ادوار تاریخی از اهمیت ویژه‌ای در ادبیات فارسی برخوردار است. از این رو محقق برآن شد تا با بررسی کتاب‌های فارسی این دوره به تحلیل نقش این اشعار در آموزش زبان و ادبیات فارسی در دوره متوسطه دوم بپردازد.

مسأله این تحقیق این است که در کتاب‌های دوره دوم متوسطه این انتخاب، بر چه اساسی صورت گرفته و شعرهای انتخابی چه تأثیری بر آموزش زبان و ادبیات فارسی در این دوره مهم تحصیلی دارند. به عبارتی دیگر بر آنیم تا در دو حیطه فرم و محتوا با توصیف فراوانی اشعار مندرج در کتاب‌های این دوره از منظرهای ذیل به توصیف و تحلیل

انتقادی چهره کلی نشان داده شده از شعر فارسی در این کتاب‌ها پردازیم؛ شاعران منتخب و جایگاه ایشان در ادبیات فارسی، جایگاه شعر انتخاب شده در آثار شاعر مورد نظر، محتوا و موضوع شعر، سبک شعر، نوع ادبی، قالب شعری، بحر و وزن و قابلیت‌های لغوی، زبانی و ادبی.

تا در نهایت به پرسش‌های ذیل پاسخ دهیم که :

۱. اشعار مندرج در کتاب‌های فارسی دوره دوم متوسطه چه تأثیری بر آموزش زبان و ادبیات فارسی به دانش آموزان این مقطع و ایجاد یک تصویر کلی از شعر فارسی در ذهن آنان دارند؟

۲. شعرهای مندرج در این سه کتاب از نظر فرم (زبان، قالب، وزن و مؤلفه‌های زیبایی شناختی) چگونه ارزیابی می‌شوند؟

۳. این اشعار بیشتر بر چه محتوایی دلالت دارند؟

۴. قابلیت اشعار منتخب برای آموزش لغات دشوار و نکات دستوری، سبکی و بلاغی چگونه است؟

۲.۱ پیشینه تحقیق

در سال‌های اخیر تغییر محتوای کتاب‌های درسی مدارس، ارتقای سطح پژوهشی دبیران آموزش و پرورش، دایر شدن مقطع کارشناسی ارشد در دانشگاه فرهنگیان و عواملی از این دست، موجبات توجه بیشتر به پژوهش در حوزه کتاب‌های درسی ابتدایی و متوسطه را فراهم کرد. اگرچه پژوهش‌های صورت گرفته هنوز نمود کم‌رنگی در سطح مجلات علمی-پژوهشی دارند و اغلب موارد چاپ شده به سبب تغییر محتوای کتاب‌های درسی کارایی چندانی ندارد اما پایان‌نامه‌های بسیاری به تحلیل محتوای کتاب‌های فارسی دوره دوم متوسطه پرداخته‌اند که البته به سبب تغییر محتوای کتب درسی در سال‌های اخیر، تکرار بسیاری از آن‌ها ضرورت دارد. برخی از جدیدترین پژوهش‌های صورت گرفته عبارتند از:

زردخشویی، بختیارمهدی (۱۳۹۷) در پایان نامه «بررسی ساختاری و محتوایی کتاب‌های فارسی دوره دوم متوسطه» کوشیده است محتوای کتاب‌های نونگاشت را از منظرهای مختلف مورد بررسی قرار دهد. نباتی، مسعود (۱۳۹۷) در پایان نامه خود با عنوان «نقد و تحلیل محتوای آموزشی کتاب‌های فارسی مقطع متوسطه اول و دوم» به نقد و تحلیل

محتوای آموزشی کتاب‌های فارسی مقطع متوسطه اول و دوم پرداخته. حسنی برنجستانی، محسن (۱۳۹۷) پایان‌نامه‌ای با عنوان «تحلیل جایگاه متون ادبیات معاصر در آموزش زبان و ادبیات فارسی در دوره دوم متوسطه» دارد. سعدزاده، مریم (۱۳۹۷) نیز در مقاله «نقدی بر کتاب‌های نونگاشت فارسی دوره متوسطه دوم» پس از بررسی این کتاب‌ها به این نتیجه رسیده که کتاب‌های نونگاشت فارسی دهم و یازدهم در برخی از موارد باید مورد تجدیدنظر مؤلفان قرار گیرد.

بنا بر این تا کنون پژوهش مستقلی به بررسی رویکردهای فکری و زیبایی شناختی اشعار کتاب فارسی دوره دوم متوسطه و تأثیر آن بر آموزش زبان و ادبیات فارسی نپرداخته است.

۳.۱ روش تحقیق

پژوهش حاضر، بر مبنای هدف از نوع تحقیق کاربردی است. پردازش داده‌ها از نوع توصیفی-تحلیلی است و برای انجام آن از روش تحلیل محتوای تلفیقی (کمی و کیفی) استفاده شده است که یک روش کتابخانه‌ای است. به این ترتیب که ابتدا مطالعات گسترده‌ای پیرامون پیشینه و ادبیات تحقیق صورت گرفت و مطالب لازم یادداشت برداری شد. سپس کتاب‌های فارسی سه پایه (چاپ سال ۱۳۹۸) مورد بررسی قرار گرفت و اطلاعات اشعار مندرج در آنها در جدول‌هایی ثبت شد. در ثبت اطلاعات از دو واحد ثبت سطر و شعر استفاده شد تا امکان بررسی همه‌جانبه کتاب‌ها و تحلیل از منظرهای مختلف، وجود داشته باشد. سپس بر اساس مندرجات جدول‌های تنظیم شده، درصد فراوانی‌های لازم برای پاسخگویی به پرسش‌های تحقیق محاسبه گردید و در جدول‌ها و نمودارهایی جاداده شد. در ادامه داده‌های مندرج در جدول‌ها و نمودارها تحلیل آماری شد و پس از توصیف وضعیت موجود، یافته‌ها مورد بررسی و نقد قرار گرفت تا به سؤالات تحقیق پاسخ داده شود.

۲. یافته‌های پژوهش

۱.۲ جایگاه شعر در کتاب‌های فارسی دوره دوم متوسطه

مطالعه کتاب‌ها نشان می‌دهد که در هر یک از سه کتاب فارسی ۳۴ متن وجود دارد که در کتاب پایه دهم، ۱۳ متن از این تعداد به شعر اختصاص دارد. در کتاب پایه یازدهم سهم شعر کمی بیشتر می‌شود و به ۱۵ درس می‌رسد. در کتاب پایه دوازدهم نیز این تعداد به ۱۶ مورد افزایش می‌یابد. از کل این ۴۴ شعر، ۱۰ مورد در بخش شعرخوانی آمده که در کلاس‌های درس به شکل جدی تدریس نمی‌شود و بیشتر جنبه کسب لذت و آشنایی با اشعار شاعران در آن مطرح است؛ نه بررسی معنایی، دستوری و بلاغی. ۵ مورد از اشعار به دست آمده نیز در فصل ادبیات جهان این سه کتاب آمده که به واسطه ترجمه تا حدی از ساختار شعری خود فاصله گرفته. بنا بر این تنها ۲۹ شعر از ادبیات فارسی به دانش‌آموز دوره دوم متوسطه تدریس می‌شود. جدول زیر نشان دهنده نسبت صفحات اختصاص داده شده به شعر در مقایسه با کل صفحات کتاب فارسی در سه پایه است.

جدول ۱-۲- جدول درصد فراوانی شعر نسبت به کل کتاب

پایه دهم	پایه یازدهم	پایه دوازدهم	
۱۳	۱۵	۱۶	تعداد شعر
۳ شعرخوانی ادبیات جهان	۳ شعرخوانی ادبیات جهان	۴ شعرخوانی ادبیات جهان	
26	30	۳۱	تعداد صفحه
۱۷/۴٪	19/1٪	٪۱۹	درصد فراوانی از کل کتاب

در کل در این سه کتاب ۷۱۱ سطر شعر وجود دارد که با احتساب تعداد سطرهای اشعار ادبیات جهان به ۸۶۹ سطر می‌رسد.

۲.۲ فراوانی تاریخی اشعار

بررسی دوره زندگی شاعران منتخب نشان می‌دهد که از همه ادوار تاریخی در این سه کتاب شعرهایی آمده و از این منظر بی‌توجهی نسبت به هیچ‌یک از دوره‌های تاریخی وجود ندارد. اما این کافی نیست. برای مثال از قرن‌های ۷ و ۸ که دوران اوج و اعتدالی غزل فارسی است به آوردن چند اثر اکتفا شده که آن هم قابل مناقشه و بحث است. اما نکته مهم

قابل نقد، توجه بسیار مؤلفان کتاب‌های درسی به شعر معاصر است. قطعاً آوردن ۱۵ شعر از یک قرن و اختصاص ۲۵ شعر به حدود ده قرن پیشینه شعر فارسی تقسیم‌بندی مناسبی نیست.

حال اگر اشعار برگزیده از ادبیات معاصر، از شاعران بنام و بزرگ معاصر در قالب‌های شعری نو بود، به سبب اشتراکات فکری و عاطفی بین شاعر و مخاطب و نزدیکی دنیای زبانی این دو به دلیل متاخر بودن این جریان قابل تأمل بود اما با توجه به این که تعداد اشعار کلاسیک منتخب از دوره معاصر خیلی بیشتر از قالب‌های خاص این دوره (چهارپاره، شعر نو نیمایی و سپید) است و اشعار برگزیده اتفاق خاصی در فکر، عاطفه، تخیل و زبان ندارند، اختصاص این حجم از اشعار کتاب به این عصر وجهی ندارد. جالب این جاست که بیشترین حجم شعر معاصر در کتاب فارسی ۳ آمده است. درس‌هایی که اغلب به نظر می‌رسد نه حس لذت‌جویی دانش‌آموز را اقیانوس می‌کند و نه در سال آخر و پیش از آزمون سراسری که دغدغه اصلی دانش‌آموزان است قابلیت ارتقای دانش زبانی و ادبی آنان را دارد.

۳.۲ فراوانی اشعار در انواع ادبی

یکی از نمودهای فکر حاکم بر یک اثر ادبی، نوع ادبی آن است.

انواع ادبی مشتمل بر موضوعاتی است که به طرزی ویژه و با اختصاصات فنی و قواعدی خاص، به صورت شعر یا نثر بیان می‌شود و نظریه انواع ادبی کوششی است در راه تقسیم‌بندی موضوعات گوناگون ادبی با توجه به شکل ظاهری یا قالب‌هایی که موضوعات مورد نظر با مشخصات و قوانین ویژه خود در آن قالب‌ها آفریده و تألیف شده است (رزمجو، ۱۳۹۰: ۲۴).

بدیهی است هر نظامی بر اساس اهداف کلان خود بر روی آموزش و پرورش سرمایه‌گذاری می‌کند و در یک نظام آموزشی متمرکز قرار است همه قوای آموزشی و پرورشی در یک راستا برای رسیدن به هدف غایی به حرکت در بیاید. اما باید توجه داشت که ورود مستقیم و پربسامد الزاماً منجر به رسیدن به هدف نخواهد شد و گاه باعث دلزدگی و دوری از هدف نیز خواهد بود.

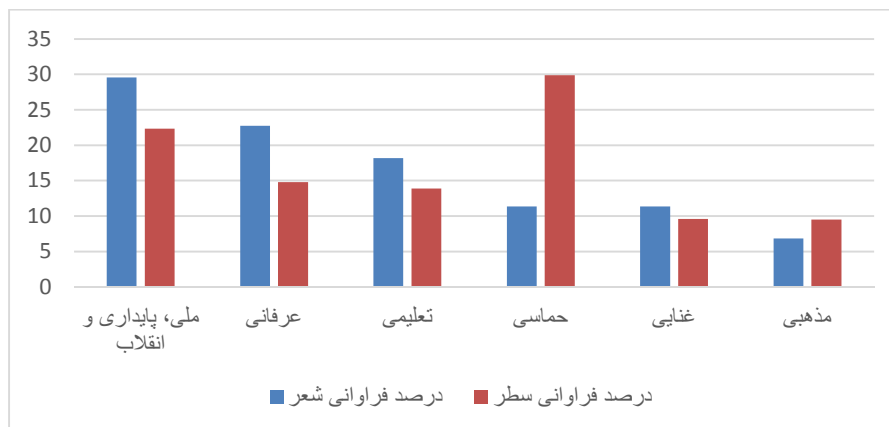

اختصاص ۱۳ شعر از ۴۴ شعر کتاب درسی به ادبیات میهنی، پایداری و انقلاب مسأله قابل بحثی است که به نظر می‌رسد در مقایسه با سایر انواع قابل نقد باشد. بدیهی است این نوع شعر از سایر انواع ادبی کم‌سابقه‌تر است و از این رو نمونه‌های موفق کمتری دارد و بنا بر این پرتنگ کردن آن با هر دلیلی موجب نزول سطح اشعار خواهد شد. از نظر تعداد شعر، نوع پرتکرار بعدی در اشعار منتخب، نوع ادب عرفانی و تعلیمی است. این دو نوع ادبی نیز نمی‌تواند برای نوجوان دوره دوم متوسطه خیلی خوشایند باشد و ممکن است موجب تضعیف ارتباط او با ادبیات و به طور خاص شعر فارسی شود. جدول ذیل بسامد انواع مختلف ادبی در کتاب‌های مذکور را نشان می‌دهد.

جدول ۲-۲- درصد فراوانی اشعار در انواع ادبی

غنایی	عرفانی	مذهبی	تعلیمی	حماسی	ملی، پایداری و انقلاب
۱۱ / ۳۶	۲۲ / ۸۳	۶ / ۸۲	۱۸ / ۱۸	۱۱ / ۳۶	۲۹ / ۵۵
۹ / ۶۱	۱۴ / ۸۱	۹ / ۴۹	۱۳ / ۸۹	۲۹ / ۸۶	۲۲ / ۳۴

چنان که ملاحظه می‌شود چه در واحد ثبت شعر و چه در واحد بیت یا سطر، کم‌توجهی به شعر عاشقانه در کتاب‌های درسی مشهود است. ضمن این‌که همین درصد فراوانی نیز با احتساب شعر عاشقانه ادب مقاومت پابلو نرودا به دست آمده و سهم شعر عاشقانه فارسی از این هم کمتر است. این امر می‌تواند یکی از مهم‌ترین عوامل بی‌انگیزگی دانش‌آموزان برای مطالعه این کتاب‌ها باشد. با توجه به ماهیت ذاتی شعر خوب که باید مبتنی بر عاطفه قوی باشد و نیز ویژگی‌های سنی دانش‌آموزان در این دوره، مؤلفان کتاب می‌توانند انتخاب‌های قوی‌تری از شعر غنایی داشته باشند. بخصوص در حوزه شعر معاصر جای کارهای عاشقانه قوی با قابلیت‌های زیبایی‌شناختی بالا بسیار خالی است. نمودار زیر نشان دهنده اولویت توجه به انواع ادبی در کتاب‌های مورد مطالعه است.

نمودار ۲-۱- فراوانی انواع ادبی در واحد شعر و سطر

نمودار فوق نشان می‌دهد که در واحد ثبت سطر نوع حماسه با توجه به ابیات زیاد نقل شده از داستان‌های شاهنامه و تعداد سطرهای بالای شعر خوان هشتم اخوان، اختلاف قابل توجهی با سایر انواع دارد. در کل داستان‌های خوبی از شاهنامه انتخاب شده است؛ داستان گردآفرید که افزون بر داشتن وجه غنایی، بهانه خوبی برای روایت داستان رستم و سهراب در کلاس درس است در پایه دهم. داستان کاوه دادخواه که فرصت اشاره به داستان ضحاک را به معلم می‌دهد و جنبه تعلیمی نیز دارد، در پایه یازدهم. و داستان گذر سیاوش از آتش که با مفاهیم راستی و پاکدامنی گره خورده در پایه دوازدهم. بدین ترتیب در هر پایه یک متن مناسب از شاهنامه داریم. اما این توازن با ذکر داستان نبرد رستم و اشکبوس در پایه دهم بهم خورده است. داستانی که نه از شهرت سه داستان دیگر برخوردار است و نه جنبه‌ای افزون بر حماسه دارد و حذف آن از کتاب می‌تواند تناسب بیشتری در حجم انواع ادبی ایجاد کند.

بررسی پایه به پایه انواع ادبی نیز نشان دهنده پررنگ بودن ادبیات تعلیمی در پایه دهم و یازدهم و ادبیات پایداری و انقلاب و ادب عرفانی در پایه یازدهم و دوازدهم است. ضمن آن‌که در این پایه به سبب شعر اخوان، ادب حماسی نیز حجم وسیعی می‌یابد.

۴.۲ فراوانی اشعار در سبک‌های شعر فارسی

تعریف‌های موجود از سبک متفاوت است؛ یکی از این تعاریف خوب و قابل توجه، تعریف ابن خلدون از آن است. او سبک را عبارت از روشی می‌داند که ترکیب‌ها در آن ساخته و پرداخته می‌شود یا قالبی که عبارت‌ها و کلمات در آن ریخته می‌شود (پروین گنابادی، ۱۳۶۴: ۵۰۴). دکتر شمیسا نیز از زبان متأخران می‌گوید:

به طور کلی سبک و اسلوب، وحدتی است که در آثار هر کسی به چشم می‌خورد، یک روح یا ویژگی مشترک و متکرر که منبعث از تکرار عوامل یا مختصاتی است که توجه یک مخاطب دقیق را جلب می‌کند (شمیسا، ۱۳۷۲: ۱۴)

با این توصیفات، آشنایی با تحولات سبک ادبی و جریان‌های سیاسی-اجتماعی منتج به آن برای درک سیر تحول ادبیات لازم است و تنها از این رهگذر است که چهره درست و کاملی از ادبیات یک کشور در ذهن فرد شکل می‌بندد. بنا بر این اگر قرار است دانش‌آموز ما با شعر فارسی آشنا شود لازم است که از همه سبک‌های شعری آثاری با بیشترین نمود سبکی آن دوره را خوانده باشد. اما این امر در کتاب‌های فارسی مورد مطالعه آن طور که باید رعایت نشده است. جدول زیر درصد فراوانی سبک‌های شعر فارسی را در سه کتاب نشان می‌دهد.

جدول ۲-۳- درصد فراوانی اشعار در سبک‌های ادبی

سبک شعر	خراسانی	مکتب آذربایجانی	عراقی	هندی	بازگشت ادبی	معاصر کلاسیک	نیمایی و سپید
فراوانی اشعار	۱۰/۲۵	۲/۶	۳۸/۵	-	۱۰/۲۵	۳۳/۳	۵/۱
فراوانی ایات	۱۸/۸	۳/۴	۲۸/۴	-	۶/۱	۱۹/۷	۲۳/۶

مهم‌ترین نکته قابل نقد این جدول، نبود حتی یک نمونه از اشعار سبک هندی در این کتاب‌هاست. منظور ما این نیست که اثری از قرون رواج سبک هندی در کتاب‌ها نیست بلکه شعری که ویژگی‌های بارز این سبک در آن وجود داشته باشد مد نظر است. از سبک خراسانی نیز فقط اشعار فردوسی را داریم. چنان که گویی تنها نوع رایج در سبک خراسانی ادب حماسی است. آوردن یک نمونه از قصاید سبک خراسانی می‌توانست دانش‌آموزان را با شعر مدحی شاد طبیعت‌گرای دوره‌های نخست شعر فارسی آشنا سازد. از مکتب آذربایجانی نیز تنها بخشی از لیلی و مجنون نظامی آمده و جای اشعار خاقانی با مختصات

خاص این مکتب خالی است. از اشعار مکتب وقوع نیز خبری نیست. با این‌که از وحشی بافقی دو شعر در این کتاب‌ها آمده اما اشعار منتخب بیشتر بر سبک عراقی هستند و دانش‌آموزان را با مکتب وقوع و واسوخت آشنا نمی‌کنند. نکته مهم قابل نقد دیگر توجه زیاد به شعر بازگشت و شعر کلاسیک معاصر در این کتاب‌هاست که به سبب اشاره بدان در سایر بخش‌ها از تکرار مکررات می‌پرهیزیم.

۵.۲ فراوانی اشعار در قالب‌های شعری

منظور از قالب شعری، شکل و هیأت ظاهری شعر است به اعتبار نوع وزن و تساوی افعیل عروضی (در شعر سستی) و نوع قوافی بیت‌ها و مصراع‌ها (در مستزاد) و تعداد ابیات و کوتاه و بلند شدن مصراع‌ها در بعضی از انواع شعر نو و آزاد (در شعر نو نیمایی) و همچنین واژگان و قالب‌هایی است که شاعر انتخاب می‌کند (رزمجو، ۱۳۹۰: ۳۷).

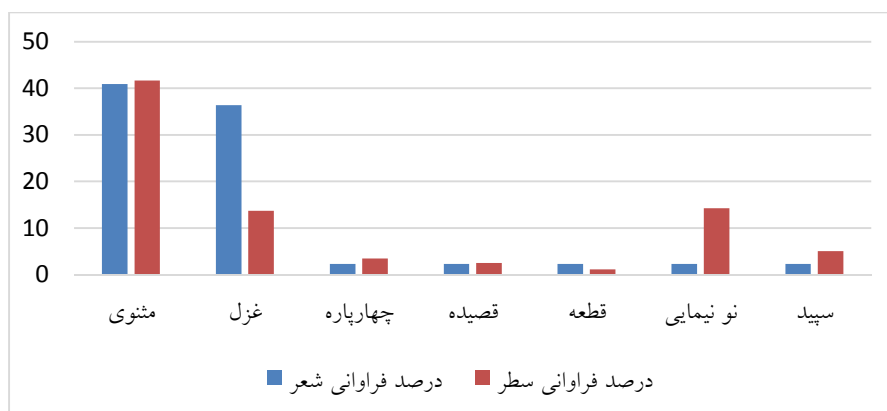
در کتاب‌های فارسی متوسطه دوم از هفت قالب از قوالب شعر فارسی شعر وجود دارد و بیشترین تعداد اشعار در قالب مثنوی و غزل است که با توجه به اهمیت این دو قالب در شعر فارسی و نمود اغلب شاهکارهای ادبی منظوم در این دو قالب، در نگاه اول منطقی می‌نماید اما اختلاف بسیار در بسامد این دو قالب و سایر قالب‌ها قابل نقد است. ضمن این‌که فقدان قالب‌هایی چون رباعی، دویتی، ترکیب‌بند، ترجیع‌بند و مسمط و... و نیز تعداد پایین شعر نوی نیمایی و سپید نیز از ضعف‌های این کتاب‌هاست. جدول ذیل درصد فراوانی قالب‌های شعری در این سه کتاب را نشان می‌دهد.

جدول ۲-۴- درصد فراوانی اشعار در قالب‌های شعری

قالب‌ها	قصیده	مثنوی	غزل	قطعه	چهار پاره	نیمایی	سپید	ترجمه
فراوانی شعر	۲/۲۷	۴۰/۹	۳۶/۳۶	۲/۲۷	۲/۲۷	۲/۲۷	۲/۲۷	۱۱/۳۶
فراوانی سطر	۲/۵۳	۴۱/۶۶	۱۳/۶۹	۱/۱۵	۳/۴۵	۱۴/۲۷	۵/۰۷	۱۸/۱۸

اختلاف فاحش بسامد قالب‌های مثنوی و غزل در حالی تعجب برانگیزتر می‌شود که حجم بسیاری از کتاب‌های سه‌گانه به ادبیات معاصر اختصاص دارد. نکته قابل نقد دیگر عدم تناسب همین دو قالب در سه پایه است. کتاب دهم از این منظر با داشتن ۶ مثنوی، ۵ غزل و ۱ شعر سپید کتاب متعادل است. اما فارسی پایه یازدهم گویی برگزیده‌ای از

مثنوی‌هاست. در این کتاب ۹ مثنوی، ۳ غزل و یک چهارپاره وجود دارد. بر عکس، وجود ۸ غزل، ۳ مثنوی، ۱ قطعه و ۱ شعر نو، کتاب پایه دوازدهم را به مجموعه غزل شبیه کرده است. نمودار زیر درصد فراوانی قالب‌های شعری را در دو واحد تعداد اشعار و سطرها نشان می‌دهد.

نمودار ۲-۲- فراوانی قالب‌های شعری در واحد شعر و سطر

۶.۲ فراوانی اشعار در بحرهای عروضی

«وزن هیاتی است تابع نظام ترتیب حرکات و سکانات و تناسب آن در عدد و مقدار که نفس از ادراک آن هیات لذتی مخصوص یابد که آن را در این موضع وزن خوانند» (خواجه نصیرالدین طوسی، ۱۳۶۳: ۳). موسیقی و وزن شعر که ارتباطی تنگاتنگ دارند از اصلی‌ترین عوامل ادراک و همین‌طور عامل بازیابی است. «هیچ ملتی را نمی‌شناسیم که از موسیقی بی‌بهره باشد؛ پس باید بپذیریم که موسیقی پدیده‌ای در فطرت آدمی است» (شفیعی کدکنی، ۱۳۶۷: ۴۴).

همین عامل است که باعث می‌شود انسان‌ها ترانه‌ها و اشعار را بارها آسان‌تر و زودتر از نثر و متنی که فاقد وزن و موسیقی است به حافظه بسپارند. این ویژگی وزن، جامعه تربیتی را در سراسر جهان مجاب می‌کند که برای آموزش هر نوع داده‌ای به کودکان از عبارات و جمله‌های موزون و حتی مقفی استفاده کنند.

البته این موضوع فقط محدود به حوزه آموزش کودکان نیست. در تمام ادوار تاریخ، اهمیت تاثیر وزن و ریتم قابل پیگیری است. اگر نخواهیم تعمیمی به وسعت جهان بدهیم حداقل می‌توان گفت در فرهنگ ملت‌های آسیای غربی از دیرباز وزن با زندگی مردم عجین

بوده است؛ از ترانه‌های شاد در بزم‌های اعراب تا مرثیه‌های غمگین در سوگواری ترکان. از شعرهای کوچه و خیابان کودکان ایرانی تا ضرب‌المثل‌های موزون و مبتنی بر وزن و ریتم بزرگسالان. یکی از دلایل اصلی بقا و گردش سینه به سینه ضرب‌المثل‌ها در فرهنگ ایران همین وزن است.

غیر فارسی‌زبانان وقتی حرف زدن عادی و روزمره ایرانی‌ها و فارس‌ها را می‌شنوند گویی شنونده شعر یا متنی موزون هستند. شاید در مواجهه نخست این مسأله کمی عجیب به نظر برسد اما با کمی تأمل و بررسی ظرایف این سخن، می‌توان دید که خیلی هم اتفاق شگفت‌انگیزی نیست. فارسی‌آکنده از ضرب‌المثل‌های موزون است. گذشته از آن ساختار نحوی زبان فارسی تمایل دارد کلمات را به گونه‌ای کنار هم بنشانند که جمله در عمق و ژرفای خود روایت موسیقایی داشته باشد.

در واقع موسیقی کلام در بافت زندگی روزمره فارسی‌زبانان وجود دارد. این هارمونی و ریتم منظم تقریبی گاه به حدی است که صحبت‌های روزمره مردم دقیقاً می‌تواند مصرعی منظوم از یک شعر باشد. برای مثال جمله «انواع لوازم یدکی موجود است» دقیقاً بر وزن رباعی است. این تفاسیر نشان می‌دهد که زبان فارسی چه قدر با وزن پیوند دارد و اهمیت وزن تا چه مرتبه‌ای است.

از سویی دیگر باید توجه داشت که «وزن یک شعر از نظرگاه شاعر، انتخابی و اختیاری نیست و شاعر وزن را به طور طبیعی از نفس موضوع الهام می‌گیرد و هنگامی که موضوع بخاطرش می‌رسد وزن نیز همراه آن هست» (شفیعی کدکنی، ۱۳۶۷: ۵).

موسیقی است که نقش اصلی ایجاد فضای غم و اندوه یا شادی را برعهده دارد؛ بعضی اوزان وزن طرب و شادی هستند و برخی حزن و اندوه را به خواننده القا می‌کنند. اوزانی مثل «مفتعلن مفتعلن فاعلن»، «فاعلات فاعلاتن فعلات فاعلاتن»، «مفعول فاعلاتن مفعول فاعلاتن» بخاطر نوع قرار گرفتن هجاها کنار هم وزنی «متتن» ایجاد کرده و از طرفی دیگر اوزانی مانند «مفاعلهن فاعلاتن مفاعلهن فعلهن» و «مفعول فاعلاتن مفاعلهن فاعلهن» فضایی غم‌انگیز به شعر می‌دهند.

بنا بر این توجه به بحر و وزن اشعار منتخب اهمیت دارد؛ چرا که حس‌های متفاوتی را در دانش‌آموزان ایجاد می‌کند و نیز باعث عادت گوش آنان به یک سری از اوزان می‌شود. جدول ذیل میزان کاربرد هر یک از بحرهای عروضی در کتاب‌های فارسی را نشان می‌دهد.

جدول ۲-۵- فراوانی بحرهای عروضی در واحد ثبت شعر

سرّیع	مجتث	مضارع	رجز	مقارب	رمل	هزج	بحرهای عروضی
۲	۲	۵	۱	۸	۱۰	۹	تعداد شعر
۵/۴۰	۵/۴۰	۱۳/۵۱	۲/۷۰	۲۱/۶۲	۲۷/۰۳	۲۴/۳۲	درصد فراوانی شعر

طبق جدول فراوانی بحرهای عروضی، هفت بحر در اشعار کتاب‌های مورد بررسی وجود دارد. در واحد ثبت شعر بیشترین انتخاب‌ها از بحر رمل، هزج، مقارب و مضارع صورت گرفته است. از آنجا که «بحرهای رمل، هزج، مجتث و مضارع در سنت شعر فارسی بحرهای اصلی محسوب می‌شوند» (کریمی، محمدحسین، ۱۳۹۵: ۲۱) می‌توان گفت جز در مورد توجه بیش از حد به بحر مقارب انتخاب‌های خوبی در حوزه بحر عروضی صورت گرفته است.

۷.۲ شاعران و شعرهای منتخب

یکی از مهم‌ترین و تأثیرگذارترین مسائل در تصویر نقش بسته از شعر فارسی در ذهن دانش‌آموزان، شاعرانی است که با آثارشان در کتاب فارسی مطرح می‌شوند. در واقع اولین مواجهه دانش‌آموزان با مفاخر ادبی و آثارشان از طریق این کتاب‌ها صورت می‌گیرد و زمینه‌ساز مطالعات بعدی در افراد می‌شود. از این رو بسیار مهم است که مؤلفان کتاب‌های درسی سعی در معرفی چه کسانی دارند و با انتخاب چه آثاری ایشان را چگونه معرفی می‌کنند.

برای مثال از شاعران دوره‌های اول، جای رودکی، منوچهری، عنصری یا حداقل یکی از آنان برای نشان دادن سبک این دوره و طرح قالب قصیده خالی است. فقدان شعری از خاقانی نیز از عیوب این کتاب‌هاست. خاقانی شاعر بزرگی است که چه در قصیده و چه در غزل حرف‌های زیادی برای گفتن دارد. حتی جایگاه نظامی نیز بیشتر از این است که تنها بخشی از لیلی و مجنون وی در کتاب گنجانده شود. البته در سال قبل روایتی از داستان خیر و شر هفت پیکر در کتاب فارسی پایه دهم آمده بود که شاید به سبب خشونت غیر منطقی آن از کتاب حذف شد. جا داشت مثل روایتی که از سایر داستان‌های منظوم چون داستان‌های شاهنامه و منطق الطیر شده از خسرو و شیرین، لیلی و مجنون یا داستان‌های زیبای هفت پیکر نظامی نیز به صورت نثر آمیخته با نظم روایت می‌شد تا دانش‌آموزان با کلیت داستان‌ها نیز آشنا شوند.

تعداد اشعار سعدی و حافظ نیز در مقایسه با اهمیتشان در ادب فارسی کم است. بخصوص که بخشی از همین تعداد نیز در شعرخوانی آمده است. سیف فراغانی از جمله شاعرانی است که به سبب شهرت در این مجموعه نمی‌گنجد اما شعر خوبی که از او انتخاب شده تا حدی حضورش را توجیه می‌کند. وحشی بافقی از شاعرانی است که دو شعر از او در این کتاب‌ها آمده اما انتخاب‌های خوبی از شعر وی صورت نگرفته است. فیض کاشانی و باذل مشهدی در حد سایر شاعران مطرح شده نیستند و بهتر بود به جای آنان از شاعران مطرح سبک هندی چون صائب، بیدل، محتشم و ... شعرهایی آورده می‌شد. شعر عارف و نظام وفا نیز حرفی برای گفتن ندارد و گویی تنها برای افزودن حجم شعر میهنی انتخاب شده است. اما از پروین اعتصامی، فرخی یزدی و بهار انتخاب‌های خوبی صورت گرفته است. همچنین بخش شاعران معاصر و ادبیات جهان از قابل‌نقدترین بخش‌های این کتاب‌هاست.

۸.۲ قابلیت‌های لغوی، زبانی و ادبی اشعار

به دلیل اهمیت آموزش نکات زبانی و ادبی در فارسی دوره متوسطه، داشتن قابلیت‌های لغوی، زبانی و ادبی می‌تواند یکی از معیارهای انتخاب آثار برای درج در کتاب‌های فارسی باشد. منظور از قابلیت لغوی توانایی گسترش دایره واژگان دانش‌آموزان است. قابلیت زبانی، شامل نکات دستوری و سبکی اثر می‌شود و مقصود از قابلیت ادبی اشمال بر صور خیال و آرایه‌های لفظی و معنوی است که می‌تواند زمینه‌ای برای آموزش نکات مطرح شده در بخش قلمروی زبانی و ادبی کتاب باشد.

به منظور سنجش این امر، شعرهایی از کتاب که در درس‌های اصلی آمده بود بررسی شد و شعرهای مندرج تحت عنوان «شعرخوانی» کنار گذاشته شد؛ زیرا دبیران و دانش‌آموزان مکلف به آموزش و فراگیری نکات زبانی و بلاغی این بخش از اشعار نیستند. استخراج نکات موجود در شعرهای مندرج نشان داد که در هر سه کتاب متن‌های برگزیده از شاهنامه بیشترین قابلیت لغوی، زبانی و ادبی را دارند. افزون بر آن در پایه دهم شعر «غرش شیران» سیف فرغانی با بسامد بالای استعاره، مجاز و اضافه‌های تشبیهی و درس «مهر و وفا» از حافظ با اشمال بر تعدادی استعاره و ایهام و جهش ضمیر، از بالاترین قابلیت‌ها برخوردار است. شعر ستایش آغازین این کتاب از عطار نیز از این منظر قابل توجه است.

در کتاب پایه یازدهم پس از ابیات شاهنامه، شعر «حملة حیدری» بیشترین نکات استعاری، کنایی، تشبیهی و اضافی را دارد و البته این را نمی‌توان حسن این شعر و دلیلی برای انتخاب آن به شمار آورد زیرا

باذل به سبب دلایلی چون سپری شدن عصر حماسه‌سرایی، تغییر ذوق و سلیقه ادبی، رفتن به سوی تصاویر و مفاهیم انتزاعی و دور از ذهن، پایبندی به متن تاریخی، نزدیک شدن به ذوق و پسند عامه و نداشتن ذوق و قریحه در حد فردوسی نتوانسته است اثری جاودانه چون شاهنامه خلق کند (رویانی، ۱۳۹۴: ۱۳۶).

از سویی دیگر در «حملة حیدری» باذل زبان حماسی دچار تحول و دگرگونی زیادی شده است که بخشی از آن به تسلط نداشتن شاعر بر دقایق و ظرایف زبان فارسی مربوط است و بخشی از آن به مسائل مربوط به سبک دوره و نوع حماسه. همین عوامل سبب شده که باذل مشهدی در بکارگیری زبان حماسی موفقیت چندانی کسب نکند و زبان حماسی او وحدت و یکپارچگی لازم را نداشته باشد و حتی در بعضی از مواضع زبان او به آمیزه‌ای از زبان حماسی و غنایی تبدیل شود. عمده‌ترین ضعف‌ها و کاستی‌های زبان حماسی در حملة حیدری، در سطح موسیقی کناری، ترکیبات نحو کلام و صور خیال دیده می‌شود» (ملک ثابت، ۱۳۹۳، ۳۷۵).

پس از حملة حیدری، ابیاتی که از لیلی و مجنون نظامی با عنوان «پرورده عشق» آورده شده با اشمال بر بسامد بالایی از ارکان بیانی و نیز نکات مهم در انواع اضافه و نقش دستوری ضمیر قرار دارد. و نیز درس «در امواج سند» که با وجود معاصر بودن از کنایه‌ها، استعارات، تشبیهات و آرایه‌های قابل توجهی برخوردار است.

در کتاب پایه دوازدهم علاوه بر ابیات شاهنامه که در این بخش نیز نسبت به دو پایه دیگر متنی آسان‌تر است، درس‌های «نی نامه»، «دماوندیه» و «سی مرغ و سیمرغ» بیشترین قابلیت لغوی، زبانی و ادبی را دارند اما به طور کلی با وجود قرار گرفتن دانش‌آموزان در سن ورود به آزمون سراسری، این کتاب به سبب تمایل بیشتر به ادبیات معاصر، از این منظر قابلیت بالایی ندارد و قابل نقد است.

۳. نتیجه‌گیری

یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که تنها ۱۸/۵ درصد از حجم متون سه کتاب فارسی به شعر اختصاص داده شده که با توجه به اهمیت شعر در مقایسه با نثر در پیشینه ادب فارسی، نکته قابل تأملی است. در انتخاب شعرها نیز با وجود در نظر داشتن همه ادوار تاریخی، مؤلفان کتاب درسی بیشتر متمایل به اشعار معاصر در قالب‌های سنتی بوده‌اند که در مقایسه با شاهکارهای کلاسیک قرن‌های گذشته و نیز اشعار قوی معاصر در قالب‌های نوی نیمایی و سپید، ارزش کمی و کیفی کمتری دارند. از نظر محتوا و نوع ادبی بیشترین حجم از اشعار کتاب‌ها به ادبیات ملی، پایداری و انقلاب اسلامی و ادبیات عرفانی اختصاص دارد و کم توجهی به نوع غنایی عاشقانه مشهود است. اما مهم‌ترین نکته قابل نقد در این کتاب‌ها بی‌توجهی به شعر سبک هندی است. بنابر این موارد و نیز سایر مطالب مطرح شده در این پژوهش می‌توان نتیجه گرفت که اشعار مندرج در کتاب‌های فارسی دوره دوم متوسطه به دلیل عدم تناسب با کلیت اشعار ادب فارسی در اغلب مؤلفه‌های مورد بررسی، نمی‌تواند تصویر درست و مطابق واقعی از شعر فارسی را در ذهن دانش‌آموزان ایجاد کند و راهنمای خوبی برای مطالعات بعدی آنان باشد.

کتاب‌نامه

- پروین گنابادی، محمد (۱۳۶۴). *مقدمه ابن خلدون*. تهران: بنگاه ترجمه و نقد کتاب.
- جلال نژاد، سیدجمال (۱۳۹۴). *روش تحلیل محتوای کتاب‌های درسی*. تهران: دانش آفرین، رشد اندیشه.
- حسنی برنجستانی، محسن (۱۳۹۷). *تحلیل جایگاه متون ادبیات معاصر در آموزش زبان و ادبیات فارسی در دوره دوم متوسطه*. پایان نامه کارشناسی ارشد، تهران: دانشگاه فرهنگیان.
- خواجه نصیرالدین طوسی (۱۳۶۳). *معیار الاشعار در علم عروض و قوافی*. به اهتمام جمشید مظاهری و محمد فشارکی، اصفهان: سهروردی.
- رئیس دانا، فرخ لقا (۱۳۷۴). «تحقیق و بررسی محتوای برنامه درسی ریاضی دوره راهنمایی»، فصلنامه تعلیم و تربیت، ش ۴۱، ۱۰۷-۸۶.
- رزمجو، حسین (۱۳۹۰). *انواع ادبی*. چاپ سوم، مشهد: دانشگاه فردوسی.
- رویانی، وحید و منیره فرضی شوب (۱۳۹۴). «بررسی تأثیرات شاهنامه بر حمله حیدری باذل مشهدی»، جستارهای ادبی، ش ۱۸۹، ۱۳۹-۱۱۳.
- زردخشویی، بختیار مهدی (۱۳۹۷). *بررسی ساختاری و محتوایی کتاب‌های فارسی دوره دوم متوسطه*. پایان نامه کارشناسی ارشد، تهران: دانشگاه فرهنگیان.

تحلیل انتقادی صورت و محتوای اشعار کتاب‌های فارسی دوره دوم متوسطه ۳۶۱

سعدزاده، مریم (۱۳۹۷). «نقدی بر کتاب‌های نونگاشت فارسی دوره متوسطه دوم»، رشد آموزش، ش ۱۲۴، ۴۲-۳۶.

شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۶۷). موسیقی شعر، تهران: آگه.

شمیسا، سیروس (۱۳۷۲). کلیات سبک شناسی، تهران: فردوس.

فتحی واجارگاه، کوروش (۱۳۹۴). اصول و مفاهیم اساسی برنامه ریزی درسی، تهران: علم استادان.

کرمی، محمدحسین و محمد مرادی (۱۳۹۵). «بررسی میزان تاثیر محتوای اشعار بر انتخاب وزن، در قصاید فارسی پیش از مغول»، فنون ادبی، س ۸، ش ۴، ۳۲-۱۷.

گویا، زهرا و لیلا فدکساز خسروشاهی (۱۳۸۶). «تبیین جدید برای تمرکز و عدم تمرکز در ایران»، مطالعات برنامه درسی، س ۱، ش ۴، ۲۸-۱۷.

محمدی باغملائی، حیدر (۱۳۹۵). طراحی تدریس برای یادگیری (راهبردها، روش‌ها و فنون تدریس)، تهران: رشد.

ملک ثابت، مهدی و اصغر شهبازی (۱۳۹۳). «نقد زبان حماسی در حمله حیدری باذل مشهدی»، ادب و زبان دانشگاه شهید باهنر کرمان، س ۱۷، ش ۳۵، ۳۷۹-۳۴۵.

ملکی، حسن (۱۳۸۹). مبانی برنامه ریزی درسی آموزش متوسطه، تهران: سمت.

نباتی، مسعود (۱۳۹۷). نقد و تحلیل محتوای آموزشی کتاب‌های فارسی مقطع متوسطه اول و دوم، پایان نامه کارشناسی ارشد، ارومیه: دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه ارومیه.

نظیری، عشرت (۱۳۷۴). «تحلیل محتوا و ارزیابی کتاب فارسی سوم راهنمایی از دید تناسب میزان دشواری محتوا با رشد ذهنی دانش آموزان»، چکیده‌های تازه تحقیق در دانشگاه‌ها و مراکز تحقیقاتی ایران، ش ۴، ۴۳-۲۸.